

УДК 159.923.2

Д. В. Співак

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У статті розкрито та охарактеризовано результати емпіричного дослідження особливостей розвитку професійної ідентичності студентів вищих навчальних закладів спеціальності «соціальна робота». Презентовано психологічне розуміння сутності феномена «професійна ідентичність майбутніх фахівців сфери соціальної роботи». Висвітлено динаміку розвитку професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників упродовж їх навчання у вищому навчальному закладі за параметрами актуальності та значущості.

Ключові слова: професійна ідентичність, розвиток, актуальність, значущість, динаміка, майбутні соціальні працівники, студенти.

В статье раскрыты и охарактеризованы результаты эмпирического исследования особенностей развития профессиональной идентичности студентов высших учебных заведений специальности «социальная работа». Представлено психологическое понимание сущности феномена «профессиональная идентичность будущих специалистов сферы социальной работы». Освещена динамика развития профессиональной идентичности будущих социальных работников в течение их обучения в высшей школе по параметрам актуальности и значимости.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, развитие, актуальность, значимость, динамика, будущие социальные работники, студенты.

In this article were describes and characterizes the results of an empirical study of the peculiarities of development of professional identity of students of high educational of specialty «social work». Posted was copyright psychological understanding of the phenomenon of «professional identity» future professionals in the field of social work». Posted were peculiarities of the dynamics of development of professional identity during their training in high school for parameters of relevance and importance.

Key words: professional identity, development, relevance, importance, dynamics, future of social worker, students.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформацій вітчизняної вищої освіти в напрямі гуманізації та гуманітаризації з метою гармонізації особистісного становлення кожного учасника навчально-виховного процесу актуалізується проблема розвитку його образу «Я». Розв'язання цієї проблеми є нагальним на етапі професійного навчання, адже уявлення особистості про себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності в недалекому майбутньому мають гармонійно інтегруватися до її образу «Я» загалом, не зумовлюючи появу суперечностей, відмінностей у реальних та ідеальних уявленнях про себе тощо. Водночас на пильну увагу з боку науковців заслуговують студенти вищих навчальних закладів, які здобувають професію, що передбачає взаємодію і надання допомоги іншим людям, зокрема вчителя, психолога, соціального працівника й т. ін.

Тому дослідження розвитку професійного образу «Я» загалом і професійної ідентичності зокрема у студентів спеціальності «соціальна робота» та розробку ефективних програм психологічного супроводу цього процесу протягом їх навчання у вищій школі вважаємо важливими завданнями української психологічної науки і педагогічної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати вивчення певних аспектів проблеми розвитку професійного образу «Я» студентів вищих навчальних закладів у процесі їх навчання презентовані в низці сучасних наукових досліджень, які проводилися вітчизняними науковцями різних галузях психології. Так, найбільшу кількість таких досліджень зафіксовано в галузі вікової та педагогічної психології. Зокрема, В. О. Швидкий вивчав особливості формування професійної «Я-концепції» майбутніх фахівців сфери фізичного виховання і спорту. Проведене емпіричне дослідження дозволило досліднику з'ясувати, що з кожним наступним роком навчання ідеальний образ професійного «Я» студентів факультетів фізичного виховання і спорту дедалі більше наближається до образу фахівця, який заданий у соціумі. Не менш важливим є його висновки про те, що студенти критично усвідомлюють і приймають такий соціальний образ [10].

Із огляду на зазначені результати, думаємо, що протягом навчання студентів у вищій школі ступінь сили зв'язку їх ідеального

та соціального образу «Я» змінюється, а значить трансформується і професійний образ «Я» майбутніх фахівців. Наголосимо, що цей висновок, який може стосуватися і майбутніх соціальних працівників, потребує емпіричної перевірки.

Вивчення специфіки усвідомлення особистісного досвіду студентами педагогічних спеціальностей у контексті розвитку їх професійної ідентичності здійснила К. С. Тороп. За розумінням психолога, професійна ідентичність виявляється в самоотождженні особистості з конкретною професійною спільнотою. Внаслідок проведення теоретичного і практичного дослідження вона встановила, що розвиток професійної ідентичності майбутніх педагогів зумовлено особливостями їх адаптації у професійній спільноті, структуруванням особистого досвіду як професіонала та здатністю прогнозувати перспективи професійної діяльності [9].

Психологічні основи формування професійної «Я-концепції» студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів презентовані у фундаментальному дослідженні Р. В. Каламаж. Учена переконливо довела, що професійна «Я-концепція» майбутніх юристів є важливою інтеграційною ланкою в системі «особистість майбутнього фахівця – професійна діяльність – умови юридичної діяльності». Водночас психолог наголосила, що така система суттєво впливає на процеси професійного самовизначення і професійної самореалізації майбутніх фахівців юридичної сфери, побудови ними еталонів і стандартів самооцінювання як суб'єкта обраної професійної діяльності, вироблення в них професійної майстерності та індивідуального стилю діяльності. Важливим механізмом досягнення професіоналізму майбутніми фахівцями сфери юридичної діяльності вона вважає професійну ідентифікацію [3].

Підкреслимо значущість висвітлених положень Р. В. Каламаж задля вивчення психологами особливостей формування професійної «Я-концепції» у студентів вищих навчальних закладів – майбутніх фахівців не лише юридичної, а й інших сфер діяльності та зокрема і соціальної роботи.

Визначенню психологічних чинників становлення професійного образу «Я» студентів вищих навчальних закладів, майбутніх фахівців сфери психології присвячено дослідження С. О. Ренке. Науковець емпірично встановив, що основними чинниками досліджуваного процесу є: характер самоставлення, змістові та динамічні характеристики мотиваційної сфери особистості майбутніх

психологів, їх професійні здібності, професійна самосвідомість і форма навчання (денна чи заочна) [7].

У галузі соціальної психології соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості майбутніх фахівців технічної сфери досліджувала Н. І. Мащенко. За переконаннями психолога, усвідомлення і переживання студентами особистісної цінності фаху, який вони обрали, конструє їх професійну самосвідомість. Відзначимо, що як В. О. Швидкий, вона також пов'язала процес становлення професійної самосвідомості майбутніх фахівців із ідеальним і соціальним образом «Я – фахівець». Зокрема, у своєму дослідженні Н. І. Мащенко довела, що зближення цих образів, які критично усвідомлені та прийняті студентами, є провідним чинником успішного розвитку їх професійної самосвідомості. Натомість психологічним механізмом розвитку в студентів ідеального образу «Я – фахівець» і прийняття ними ідеального образу майбутнього фаху визначено рефлексію (особистісну, предметну і соціальну) [6].

У межах загальної психології та історії психології П. В. Макаренко досліджував соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості майбутніх фахівців правоохоронної діяльності. За переконаннями дослідника, стрижневим чинником становлення професійної самосвідомості та гармонізації професійної «Я-концепції» студентів – майбутніх правоохоронців є їх перспективна самоідентифікація з обраним фахом. На його думку, процес ідентифікації майбутнього фахівця з вибраною ним професією, що зумовлений мотивами його професійного вибору, є основним складником професійної «Я-концепції». Заслуговує на увагу і статистично підтверджений висновок психолога про те, що рівень професійної самоідентифікації особистості залежить від сприйняття нею певного професійного оточення. Зокрема, високий рівень зазначеного процесу зумовлено позитивним емоційним прийняттям особистістю цього оточення, що одночасно забезпечує її успішне входження до останнього [5].

Однак, як підтвердив проведений теоретичний аналіз, динаміка й особливості розвитку професійної ідентичності студентів спеціальності «соціальна робота» протягом їх навчання у вищій школі ще не були предметом спеціального вивчення науковців у межах вікової та педагогічної психології, що й стало **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. З огляду на презентовані наукові положення, а також розуміння поняття «ідентичність» П. І. Гнатенком і В. М. Павленко [2], у нашому дослідженні психологічна сутність професійної ідентичності майбутнього фахівця сфери соціальної роботи трактується як результат його самоотождоження з професійною спільнотою соціальних працівників чи значущими представниками цієї спільноти. Зазначимо, що в цьому дослідженні увагу сконцентровано на динаміці актуальності та значущості професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників упродовж їх навчання у вищій школі.

Емпіричне дослідження динаміки та особливостей актуальності професійної ідентичності студентів спеціальності «соціальна робота» проводилося на базі вищих навчальних закладів міст Київ, Кам'янець-Подільський, Рівне і Бердянськ. У дослідженні взяли участь 386 студентів віком 17–23 рр. денної та заочної форм навчання. Зазначимо, що з-поміж них було 76 студентів 1-го курсу, 88 – 2-го, 75 – 3-го, 72 – 4-го і 75 магістрів.

Із метою вивчення динаміки актуальності та значущості професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників було використано проективну методику «Хто Я?» (авт. – М. Кун, Т. Макпартленд) [1]. Дотримуючись інструкції до цієї методики, кожен респондент мав записати у бланк до 20-ти різних відповідей на запитання, яке було адресовано самому собі – «Хто Я такий?». Тривалість виконання методики не перевищувала 12 хвилин.

Відзначимо, що підтвердженням актуальності професійної ідентичності для досліджуваних була наявність відповідної відповіді на запитання «Хто Я такий?» у бланкові. А саме: «Я – соціальний працівник», «Я – майбутній соціальний працівник», «Я – майбутній працівник сфери соціальної роботи». Натомість зафіксована в респондента актуальність професійної ідентичності дозволяла визначити і рівень її значущості. Так, рівень значущості професійної ідентичності респондентів визначався за рангом однієї із зазначених відповідей. Зокрема ранг від 1 до 6 засвідчував високий рівень, від 7 до 13 – середній і від 14 до 20 – низький.

Статистична значущість відмінностей між одержаними кількісними даними встановлювалася за допомогою критерію ϕ^* -кутове перетворення Фішера [8].

Результати та їх обговорення. Задля унаочнення одержані кількісні дані щодо актуальності професійної ідентичності для

студентів 1–4-х курсів і магістрів спеціальності «соціальна робота» подано на рис. 1.

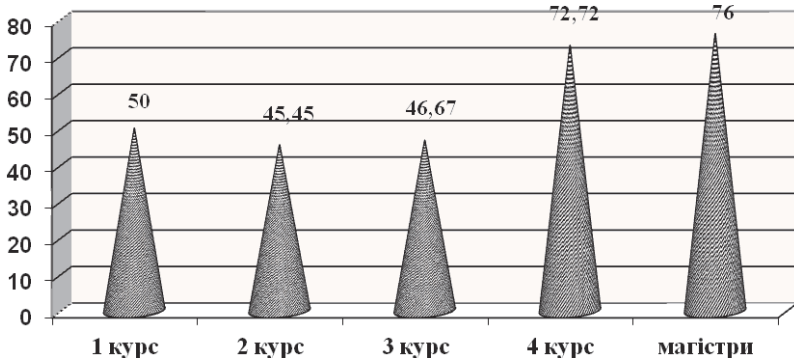

Рис. 1. Кількісні дані (%) динаміки актуальності професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників

Як видно з рис. 1, загалом від початку до кінця навчання студентів спеціальності «соціальна робота» актуальність професійної ідентичності значно зростає. Так, встановлено, що статистично значущими є відмінності між кількісними даними актуальності професійної ідентичності респондентів 1-го і 4-го курсів ($\varphi^* = 2,797$ для $p \leq 0,01$) та 1-го курсу і магістрів ($\varphi^* = 3,361$ для $p \leq 0,01$). Думаємо, що встановлені відмінності можна інтерпретувати, з одного боку, не досить глибоким розумінням першокурсниками призначення обраної ними майбутньої професійної діяльності та усвідомленням себе як соціального працівника. Адже на 1-му курсі вивчають більше загальних, а не спеціальних навчальних дисциплін. Як приклад, першокурсниця Марія Д., 18 р. 1 м. відзначила: «Соціальні працівники – це люди, які справою свого життя вважають допомогу іншим. На мою думку, стаючи на шлях соціальної роботи, потрібно мати щирі наміри допомогти іншим».

Із другого боку, зазначені відмінності пояснюються гордістю студентів 4-го курсу і магістрів за обрану ними професію. Так, магістр Ірина К., 22 р. зазначила: «Позаду чотири роки навчання і диплом бакалавра за спеціальністю «соціальна робота». Я досі намагаюся осмислити всю важливість професії «соціальний працівник». ... я розумію, що це професія любові, тепла, людяності,

однак, чи зможе одна людина змінити установки, цінності іншої? ... Оволодіння цією професією – це те, чим варто пишатися...».

Окрім цього, студенти 4-го курсу і магістри пов'язують свої життєві плани з професією «соціального працівника». Адже їх особистісні цінності співпадають із загальнонародськими найвищими моральними цінностями, які вирізняють ціннісну сферу соціального працівника. Зокрема, магістр Людмила Т., 23 р. відзначила таке: «Поступивши на цю спеціальність, я намагалася краще зрозуміти призначення діяльності соціального працівника, адже відчувала, що ця професія близька мені. Зараз, пройшовши практику, я розумію, що професійна діяльність соціального працівника є складною та виснажливою емоційно. Водночас вона є недостатньо оціненою як суспільством, так і державою. Та все ж доволі цікавою, мотивуючою. Якщо ти один із тих, хто прагне змінити цей світ на краще, хто дарує любов і надію тим, від кого, можливо, відвернувся світ – ти переживаєш гордість. Мене приваблює в соціальній роботі те, що потрібно бути стійким до кінця, виконуючи свою місію і не очікуючи від цього вдячності. Адже суспільство завжди потребуватиме нас – фахівців соціальної роботи. Тобто, хто, як не ми?».

Доцільно підкреслити і те, що кількісні дані актуальності професійної ідентичності студентів 4-го курсу (72,22%) і магістрів (76%) є найбільшими. Натомість відмінність між ними є статистично незначущою ($\varphi^* = 0,527$).

Заслуговує на увагу й те, що професійна ідентичність є актуальною майже для половини студентів, які навчаються на 1-му (50%), на 2-му (45,45%) і на 3-му (46,67%) курсах. Як бачимо, відмінності між цими кількісними даними є невеликими, що підтвердилося і статистично. А саме: між даними 1-го і 2-го курсів – $\varphi^* = 0,575$; 1-го і 3-го – $\varphi^* = 0,406$; 2-го і 3-го – $\varphi^* = 0,406$. Вважаємо, що найменші кількісні дані та брак статистично значущих відмінностей між ними пояснюються не зовсім глибоким розумінням специфіки професійної діяльності соціального працівника та не досить високим рівнем усвідомлення себе як її виконавця студентами 1-го і 2-го курсів.

Так, другокурсниця Оксана Д., 18 р. 1 м. зазначила таке: «Після закінчення університету я, як і інші студенти, хочу працювати за спеціальністю. Оскільки людина – істота соціальна, то вона живе в колективі. Тому її цікавлять інші люди і власне місце серед них.

Насамперед я хочу мати свій кабінет і бути компетентним кваліфікованим працівником, який буде надавати допомогу людям. Важливим у моїй професійній діяльності є морально-психологічне задоволення від неї».

Одержані кількісні дані актуальності професійної ідентичності третьокурсників можуть зумовлюватися кризою, яка стосується власного професійного вибору та має місце на 3-му курсі навчання. Підтвердженням цього, для прикладу, є міркування третьокурсниці Марії Т., 19 р. 6 м.: «Я – майбутній соціальний працівник. Із початком навчання ці слова звучали для мене не досить переконливо і реалістично. Уявити себе працівником цієї сфери мені було досить складно. Протягом перших років навчання чим більше я дізнавалася про особливості майбутньої професії, тим чіткіше розуміла, що помилилася у виборі. Специфіка професійної діяльності, потреби у ній держави та мізерна оплата – все це негативно впливало на моє ставлення до сфери соціальної роботи. Однак, незважаючи на це, я не припинила навчатися і цікавитися професією соціального працівника. І не дарма... Згодом іскра бажання і надії знову запалала у моєму серці. Думка про те, що ти можеш допомагати людям рятувати їх життя, захищати від жорстоких умов довкілля, посилила моє прагнення стати соціальним працівником. Відчувати себе потрібним і корисним, дивитися на щасливі та усміхнені обличчя людей, яким ти допоміг, знати, що ти не даремно живеш у цьому світі є, напевно, одними з найкращих відчуттів на світі... Тому я впевнено можу сказати: Я – соціальний працівник!».

Розкриваючи результати емпіричного вивчення динаміки значущості професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників, спочатку нагадаємо про те, що значущість фіксувалася лише в респондентів, для яких цей вид ідентичності був актуальним. Так, було виявлено, що загалом середнє значення рангів, які всі респонденти присвоїли своїй професійній ідентичності, міститься в межах від 7 до 13. Відзначимо, що ці значення є свідченням середнього рівня значущості професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників. Однак доцільно підкреслити й те, що у студентів 1-го курсу значення середнього (6,93) виявилось найменшим із-поміж усіх одержаних значень середніх і найближчим до високого рівня. Дещо більші значення середніх зафіксовано у студентів 3-го (8,29) і 4-го (9,08) курсів. Натомість найбільші значення се-

реднього, які водночас є більш близькими до низького рівня, було встановлено у студентів 2-го курсу (11,65) і магістрів (11,93). На нашу думку, середній рівень значущості професійної ідентичності досліджуваних зумовлено їх поглядами про ставлення до соціального працівника в суспільстві. Адже вони вважають, що фахівці сфери соціальної роботи користуються середнім рівнем поваги у суспільстві, натомість соціальний статус соціального працівника є також середнім.

Висновки. Отже, характеризуючи динаміку актуальності професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників, підкреслимо, що протягом перших трьох років навчання статистично значущі відмінності між кількісними даними відсутні. Водночас не встановлено статистично значущих відмінностей і між кількісними даними четвертокурсників та магістрів. Натомість статистично значущими виявилися попарні відмінності між кількісними даними актуальності студентів 1-го, 2-го, 3-го і 4-го курсів (а також магістрів). Окрім цього, з'ясовано, що професійна ідентичність є актуальною майже для половини студентів 1-го, 2-го, 3-го курсів. Порівняно зі студентами 1–3-х курсів, кількість четвертокурсників і магістрів, які відзначаються актуальністю професійної ідентичності, є більшою майже наполовину. Також емпірично зафіксовано середній рівень значущості професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників.

Проте одержані результати засвідчують, що професійна ідентичність є актуальною не для всіх студентів спеціальності «соціальна робота». На особливу увагу заслуговує майже половина студентів, які навчаються на 1–3-му курсах, і четверта частина – на 4-му та в магістратурі. Тому перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо розробку ефективної програми психологічного супроводу розвитку професійного образу «Я» та професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників у процесі їх навчання у вищому навчальному закладі.

Література:

1. Большая энциклопедия психологических тестов. – М. : Эксмо, 2006. – 416 с.
2. Гнатенко П. И. Идентичность : философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : Наукова думка, 1999. – 463 с.

3. Каламаж Р. В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Руслана Володимирівна Каламаж. – Острог, 2010. – 487 с.

4. Кірейчева Є. В. Соціально-психологічні умови розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх учителів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія» / Є. В. Кірейчева. – К., 2010. – 22 с.

5. Макаренко П. В. Професійна «Я-концепція» майбутніх фахівців правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології» / П. В. Макаренко. – Харків, 2001. – 20 с.

6. Машченко Н. І. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів технічних університетів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Н. І. Машченко. – К., 2005. – 20 с.

7. Ренке С. О. Психологічні чинники становлення професійного образу «Я» у майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Сергій Олександрович Ренке. – К., 2010. – 246 с.

8. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО «Речь», 1998. – 350 с., ил.

9. Тороп К. С. Усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія» / К. С. Тороп. – К., 2008. – 20 с.

10. Швидкий В. О. Особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія» / В. О. Швидкий. – К., 2007. – 18 с.